

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акишина А.А. и др. Жесты и мимика в русской речи. – М., 1991; 2. Вежицкая А. „Грусть” и „гнев” в русском языке: неуниверсальность так называемых „базовых человеческих эмоций” // Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999. – С. 503–525; 3. Когнитивная психология / под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. – М., 2002; 4. Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). – Ростов, 1986; 5. Прадід Ю.Ф. Фразеологічні засоби вираження емоційного стану страху // Прадід Ю.Ф. У царині лінгвістики і права – Сімферополь, 2006. – С. 56–58; 6. Селіванова О. Концептуалізація соматичного коду культури в українських фразеологізмах // Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси, 2004. – С. 83–124; 7. Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.03 / Аскерова І.А.; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2006; 8. Вежицкая А. Толкование эмоциональных концептов // Вежицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / Отв. Ред. М.А. Кронгауз, вступ. Ст. Е.В. Падучевой. – М., 1997. – С. 326–375; 9. Ekman P., Fiesen W.V., Tomkins S.S. Facial Affect Scoring Technique (FAST): A First validity study // Semiotica, 3. – 1971. – №1. – P. 37–58; 10. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. / Pod red. K. Polańskiego. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1999; 11. Jarzabek K. Gestykulacja i mimika. Słownik. – Katowice, 1994; 12. Karaś A. Językowa konceptualizacja uczuć z grupy strachu na podstawie konstrukcji werbo-nominalnych // Poradnik Językowy. – 2003. – Z. 4. – S. 27–35; 13. Nowakowska-Kempna I. Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Część II. Data. – Warszawa, 2000; 14. Pieter J. Słownik psychologiczny. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1963; 15. Przestrzenie lęku. Lęk w kulturze i sztuce XIX–XX wieku / Pod red. D.K. Sikorskiego, T. Sucharskiego. – Słupsk, 2006; 16. Wierzbicka A. Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne. – Warszawa, 1971.

Лукінова Т.Б. (Київ, Україна)

Академік Л.А. Булаховський як етимолог

У статті йдеться про праці видатного українського славіста-компаративіста Л.А. Булаховського, присвячені порівняльно-історичній лексикології, зокрема етимології, та про їх місце в творчій спадщині науковця.

Ключові слова: порівняльно-історичне мовознавство, лексикологія, етимологія, деетимологізація.

В статтє идет речь о трудах выдающегося украинского слависта-компаративиста Л.А. Булаховского, посвященных сравнительно-исторической лексикологии, в частности этимологии, и об их месте в творческом наследии ученого.

Ключевые слова: сравнительно-историческое языкознание, лексикология, этимология, деетимологизация.

The article focuses on the works of L.A. Bulakhovsky, a prominent Ukrainian researcher of comparative Slavic studies, that are devoted to comparative historical lexicology and etymology; and their place in the heritage of the researcher.

Key words: comparative historical linguistics, lexicology, etymology, deetymologization

З самого початку своєї плідної наукової діяльності акад. Л.А.Булаховський заявив про себе як учений широких наукових інтересів. Першу його працю було присвячено проблемам слов'янської акцентології – рецензія на статтю німецького лінгвіста П. Ділса [1], назва другої красномовно свідчить про її зміст: «Математика і язык» [2], у третій ідеться про лексичні запозичення в слов'янських мовах (відгук на дослідження С. Младенова «Старите германски елементи в славянските езици». – София, 1910) [3]. Лексичні запозичення є об'єктом уваги і в рецензії на працю І.Огієнка «Иноземные элементы в русском языке» [4].

Бібліографія праць ученого засвідчує дальше розширення кола його інтересів, серед яких і новаторські для української науки про мову у післяреволюційний час проблеми загального мовознавства (походження та розвиток мови, динаміка слова, соціальна природа мови, дитяча мова тощо), і гострі в 1920-х – 1930-х роках питання викладання мови, пов'язані із залученням до грамотності, освіти, культури великих мас населення (і не тільки молоді), створення програм, підручників, посібників і т. ін.

Серед іншого слід відзначити, зокрема, інтерес і до теоретичних проблем історії літературних мов (монографія «Виникнення і розвиток літературних мов» (понад 12 арк.), що друкувалася у вигляді окремих статей у 40-х роках і блискуче фундаментальне дослідження історії російської мови – двотомний «Русский литературный язык первой половины XIX века» [5]. Ці праці Л.А.Булаховського, разом з працями В.В. Виноградова та В.М. Жирмунського заклали у вітчизняному мовознавстві фундамент історії літературної мови як наукової та навчальної дисципліни.

При всій широті інтересів Л.А. Булаховського є проблематика, яка цікавила його протягом усього життя і якій він присвятив особливо багато уваги. Це насамперед порівняльно-історична слов'янська акцентологія. Дослідження в цій галузі становлять найвагомішу частину наукової спадщини вченого – два томи в п'ятитомному виданні його праць. На другому місці можуть бути названі проблеми порівняльно-історичної лексикології та граматики (правда, це без його численних підручників і взагалі учбово-методичної літератури, що не увійшла до 5-томника і за обсягом становить ще один 5-томник, а то й більше).

Реконструюючи в своїх акцентологічних дослідженнях фрагменти праслов'янської акцентологічної системи [6], наводячи численні факти наголошення, часокількості та інтонацій у словах найдавнішої слов'янської мови [7–8], Л.А.Булаховський неминуче стикався з необхідністю коментувати ті чи інші сумнівні випадки щодо форми або семантики давніх слів, а, отже, й етимологізувати їх. Порівняльно-історичну акцентологію поєднано з лексикологією у статті «Акцентологические особенности праславянских заимствований из германских языков» [9].

Етимологію рос. *паутина*, укр. *павутина* і споріднених слів Л.А.Булаховський пропонує в невеличкій розвідці, надрукованій у німецькому журналі [10].

Новаторською є праця монографічного характеру «Дезтимологизация в русском языке», що публікувалася окремими статтями наприкінці 40-х років і на початку 50-х; ще раніше (в 1946 р.) побачив світ автореферат монографії. Опубліковано монографію (обсягом у 9 друк. арк.) у виданні

«Вибраних праць» Л.А. Булаховського [11].

Автор зосередив тут свою увагу на численних випадках втрати етимологічних зв'язків слова із спорідненими. Умови й причини цього явища різні, і вчений класифікує наявний мовний матеріал за різними принципами та критеріями, як соціальними, так і лінгвістичними (фонетичними, морфологічними, семантичними тощо) – Пор. *ребёнок, мешок, крыльцо*, (колишні демінутиви, що тепер як такі не сприймаються), *зусеница* (споріднене з *ус, усы*), *пólка, желúдок* (суфіксальні утворення), *пóсох, счáстье* (префіксальні); не відчувуються зв'язки з прикметниками у іменників *косынка, нёмец, простыня*, і навпаки: прикметник *голубóй* не асоціюється з іменником *голуб, коричневы́й, корявы́й* – з *корá, крупный́* з *крупá, мохна́тый* з *мох*. У свідомості мовців порушений зв'язок з дієсловами у іменників *кол, пир, дар, дáча, грýжа, сáжа, рубáха, тóчка, рыло, зня́мя, печáль, оснóва* і у прикметників *гóркий, горячий, опря́тный*; так само не відчувається зв'язок з іменами у дієслів *сердиться, сообщи́ть, опéшить, по́мнить* і т.д. і т.п.

Торкаючись багатьох складних випадків деетимологізації, дослідник розкриває інколи дуже давні матеріальні й семантичні зв'язки між словами, тобто етимологізує, доводячи спорідненість слів (пор. *читáть – счита́ть – честь, со́бный – удо́бный – до́брый* і т.ін.). Не випадково в дослідженні такі численні посилення на етимологічні словники, історичні та порівняльно-історичні праці.

Л.А. Булаховський ввів сам термін *деетимологізація* у вітчизняне мовознавство. Нині він широко використовується, зокрема в «Етимологічному словнику української мови». Монографія про деетимологізацію в російській мові стала зразком для створення подібних праць: у різних виданнях було надруковано кілька розвідок, присвячених деетимологізації в українській мові.

Другою великою працею, де розкрився талант Л.А. Булаховського як етимолога, була його монографія «Слов'янські назви птахів» (бл. 10 друк. арк.), що теж друкувалася окремими статтями в Києві та Москві. Пізніше її вміщено також у «Вибраних працях» [12]. Усе дослідження побудоване, по суті, на етимологіях назв птахів, адже, крім етимологічно прозорих найменувань звуконаслідувального походження (як рос. *кукушка*, укр. *крячо́к*, польс. *kruk* від звуконаслідувального *kru-kru*, болг. *турту́рица* і т.ін.) та утворень від слів на позначення звучання різного роду (пор. укр. *півень* і рос. *пету́х*, укр. діал. *цо́калка* «трясогузка», *чкалка* «те саме», чес. *kvíčala* «дрозд», болг. *бу́хал* «пугач», хорв. *kvakáves* «чапля» тощо) є чимало слів, походження яких потребує спеціальних коментарів.

З найбільшими труднощами зустрічається дослідник, етимологізуючи найдавніші, ще праслов'янські назви, як *g□сь, *□ty, *žeravъ, *dětělъ, *ogъlъ, *vурь і багато інших. При цьому залучається насамперед відповідний матеріал найближче споріднених із слов'янськими балтійських мов.

Додає труднощів широка варіативність назв того ж самого птаха навіть у межах однієї слов'янської мови, що буває наслідком і звуконаслідувального оновлення, і т.зв. народної етимології (пор. при літ. укр. *сорокопúд* – діал. *страхопúд* і *сорокопúст*), і впливу емоційних чинників. Напр., для назви жайворонка в різних українських говірках зафіксовані назви *зайворонк*,

жéрвінок, жорва́нок, джа́воронок, жа́йвір, жа́йворон, для польс. *sternal* «вівсянка» існують варіанти *styrnadl, strdnal, trznadl, trznadel*, для болг. *синигер* «синиця» – *синигир, циригарен, цириганек, цънцигар, цънигар, цанцигер, цънцирка* (пор. *цириригам* «цвірінькаю»).

Дослідник демонструє широкий діапазон імен, від яких утворювалися назви птахів. Це і частини тіла, і рослини, і тварини. народи, професії, імена людей, це похідні від прикметників і дієслів; чималу групу становлять складні назви різних типів, як укр. *сивогра́й*, рос. *трясогу́зка, вертиши́йка*, чес. *zimostrád, kopírásek*, болг. *муши-трънче*, серб. *вртиреп* тощо.

Поруч із назвами, складними для етимологізування, є велика кількість слів цієї категорії, структура і походження яких не викликає сумнівів, пор. укр. *кропивняк, кива́йло*, рос. *глуха́рь, коноплянка, малиновка*, чес. *modráček, sněhule*, словац. *slepica, červinka*, серб. *ковач, дупъаш*, словен. *črnica*.

Торкається дослідник запозичень у слов'янські мови з інших (напр., з тюркських мов запозичені укр. *сая́сін* «сокіл», рос. *каза́рка*, болг. *юрдeк*, серб. *кумра*), калькованих назв (європейською калькою є рос. *козодо́й*, польс. *kozodój* – нім. *Ziegenmelker*, англ. *goatsucker*; пор. також рос. *короле́к*, польс. *królik* і т.ін. при лат. *regulus*).

Дослідження Л.А. Булаховського «Славянские наименования птиц» якнайширше використано при укладанні в Інституті мовознавства НАН України «Етимологічного словника української мови». Вона послужила також взірцем для створення подібної праці, присвячена назвам риб у слов'янських мовах [13].

Однак для Л.А. Булаховського, як і для багатьох інших мовознавців, що жили й активно працювали у Союзі РСР у 30-і – 40-і роки минулого століття, справжньою трагедією був ідеологічний тиск на вчених з боку керівних органів – тиск, який для декого закінчився політичними репресіями. Це був час, коли генетика та кібернетика оголошувалися псевдонауками, ідеалістичними напрямками, кардинально ревізувалися й теоретичні та методологічні підвалини мовознавства.

У ці роки панувала нова мовознавча «теорія», псевдомарксистське так зване «нове вчення» про мову М.Я. Марра, що проголошувало мову й мислення надбудовою над матеріальним базисом, класовість мови, стрибкоподібний характер її розвитку – шляхом революційних зсувів, що йдуть слідом за революційними зсувами в суспільстві. Для дослідження мовних фактів пропонувався так званий *палеонтологічний метод* – своєрідне етимологізування, коли в усіх словах вишукувалися начебто найдавніші корені *сал, бер, йон, рош*. Порівняльно-історичне мовознавство й поняття прамови, яким воно оперує, особливо гостро засуджувалися Марром і його прибічниками. Порівняльно-історичне мовознавство таврувалося ними як «буржуазне» (мабуть, через те, що було добре розвинене в Німеччині, де жив, зокрема, відомий етимолог М. Фасмер), а прामова, невідомо з яких причин, оголошувалася расистським поняттям.

На тих, хто не погоджувався з «новим вченням», навішувалися політичні ярлики, їх праці не друкувалися, під загрозою було саме життя.

Вихований у Харківському університеті на працях О.О. Потебні, в кращих

традиціях не тільки вітчизняної, а й європейської науки про мову, безпосередній учень таких відомих лінгвістів, як С.М. Кульбакін, Г.А.Ільїнський, Я.М. Ендзелін, Л.А. Булаховський активно не сприймав марризму і, отже, відчув на собі наслідки такої непокори: його гостро критикували, праці не приймали до друку. Він змушений був частково відійти від порівняльно-історичних студій (повністю згорнути їх було, очевидно, вище його сил). Не випадково в ці десятиліття переважають дослідження в галузі історії літературних мов, робота над підручниками, зокрема «Курсом русского литературного языка» (Харків, 1935), «Историческим комментарием к русскому литературному языку», що перевидавалися по 5 разів, «Курсом сучасної української літературної мови» (К., 1951) тощо.

Однак і в підручниках Л.А. Булаховський знаходив місце для етимологій: в «Историческом комментарии к русскому литературному языку» (К., 1936; останнє 5-е вид. – К., 1958) наприкінці розділу «Фонетика» є параграф «Народна етимологія» – саме з нього, як із зернинки, виросла згодом монографія «Етимологізація в російській мові».

Вихвалянню марризму як марксизму в мовознавстві й придушенню будь-яких проявів інакомислення поклала край, як відомо, лінгвістична дискусія, що розпочалася в травні 1950 р. в газеті «Правда», головному органі компартії, великою статтею грузинського лінгвіста А.С. Чикобава. Поряд з іншими мовознавцями взяв участь у дискусії і Л.А. Булаховський. Він сміливо й безкомпромісно виступив на захист порівняльно-історичного методу, на якому ґрунтується етимологізування. «За порівняльно-історичним методом, – писав він, – величезні заслуги в галузі науки. Його практичну користь не вичерпано. Ще чимало питань, які стосуються індоєвропейської системи та інших, можна й треба вирішувати за його допомогою...

...М.Я. Марр протиставляв порівняльно-історичним прийомам свій метод палеонтологічного аналізу – за чотирма елементами... Зовсім дивні [його] етимології. Береться, наприклад, українське звуконаслідувальне дієслово – *хрю-к-ати*, поруч з ним згадується *хрьо-к-ати* і, можу лише процитувати, переказати важко: «Згодом зв'язок свині як культової істоти разом з тотемними предметами того самого племені, точніше, певного виробничо-соціального угруповання, вже не скіфо-кельтського, а рошського об'єднання, впливає в укр. *роха* «свиня» (звідси *рох* «хрюкання свині», *рòхкати* «хрюкати», *рòхкання* «хрюкання»), а *роqк-* (< -rok') → *rok*, адже це значило «сонце», гесп. «небесьонок». Отже, стверджується, що *хрюкати* і *сòнце* якось споріднені за змістом» [14].

Закінчилася дискусія виступом головного марксиста Сталіна, який неочікувано для всіх засудив марризм і тим самим відкрив шлях для розвитку мовознавства на наукових засадах.

Після завершення дискусії у Київ до Л.А. Булаховського приїздив А.С.Чикобава. Від обох героїв дискусії чекали якихось дальших звершень. І вони домовилися створити двотомний підручник, у якому викладалися б основи наукового мовознавства, і за яким надалі навчалися б мовознавчі кадри.

Незабаром, уже в 1952–1953 рр. обидві книжки під назвою «Введение в языкознание» побачили світ у Москві. У першій з них, що належала перу А.С.

Чикобави, йшлося про походження та розвиток мови, класифікацію мов, галузі мовознавства, друга ж, написана Л.А., присвячувалася слову, – лексикології, семасіології, лексикографії [15]. Окремий розділ «IV. Етимологія слів» розповідав про порівняльно-історичний метод як основу етимологічних досліджень і принципи наукової етимології.

Слід підкреслити, що всю книжку, починаючи з 1952 р., Л.А.Булаховський друкував українською мовою в ж. «Українська мова в школі», а пізніше її, значно доповнено як «Нариси з загального мовознавства», в 1955 р. видано в Києві (перевидано в 1959 р.) [16].

У 1950-ті роки, переважно в післядискусійний період, Л.А. публікує низку статей, присвячених «Слову о полку Ігоревім» [17], де, коментуючи деякі, зокрема так звані «темні місця» пам'ятки звертається до етимологізації (пор. коментарі до слів *зегзица, бєбриянь, кнѣсь, окоци, стрикусы*, до міфологічних назв *Стрибог, Велес, Хорс, Карна* і т.ін.).

Підсумовуючи сказане, можна твердити, що акад. Л.А. Булаховський виступив як етимолог багатьох утворень у слов'янських мовах (зокрема слов'янських назв птахів), як автор оригінальної монографії «Деетимологізація в російській мові», а насамперед як пристрасний захисник порівняльно-історичного методу – головного інструменту етимологізування – у найтяжчі часи історії вітчизняного мовознавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Булаховский Л.А.* К вопросам славянского количества и ударения [P.Diels, Studien zur slawischen Betonung. – Archiv für slavischen Philologie. 1909. – 21. H.1] // Рус. филол. вестник. – 1910. – Т. 63. – С. 161–170; 2. *Булаховский Л.А.* Математика и язык // Рус. филол. Вестник. – 1911. – Т. 65. – С. 21–28; 3. *Булаховский Л.А.* Рец. на кн.: *Младенов С.* Старите германски елементи в славянските езици. – София, 1910 // Записки Харьковского университета. – 1911. – Кн. 2. – С. 1–7; 4. *Булаховский Л.А.* Рец. на кн.: *Огиенко И.И.* Иноземные элементы в русском языке. – К., 1915 // Наука и школа. – 1916. – № 4–5. – С. 464–467; 5. *Булаховский Л.А.* Русский литературный язык первой половины XIX века. – Т. 1. – К., 1941; Т. 2. – К., 1948; 6. *Булаховский Л.А.* Об интонационных суффиксальных дублетах в праславянском языке // Изв. АН СССР. Отд-ние рус.яз. и словесн. – 1926. – Т. 31. – С. 327–341; 7. *Булаховский Л.А.* О новоциркумфлексовой интонации в праславянском языке // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесн. АН СССР. – 1928. – Т. 101. – С. 268–271; 8. *Булаховский Л.А.* Акцентологическая проблематика древнейших славянских сложений типа имен существительных // Изв. АН СССР. Отд-ние лит-ры и яз. – 1959. – Т. 18. – Вып. 2. – С. 105–114; 9. *Булаховский Л.А.* Акцентологические особенности праславянских заимствований из германских языков // Наук. зап. наук.-досл. кафедры европейської культури. – 1929. – Вып. 3. – С. 147–151; 10. *Bulachovskij L.A.* Russ „pautina“, ukr. „ravutina“ // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1931. – 8. – С. 108–110; 11. *Булаховский Л.А.* Деэтимологизация в русском языке // Вибрані праці: У 5-ти т. – Т. III. – К., 1978. – С. 345–440; 12. *Булаховский Л.А.* Славянские наименования птиц // Вибрані праці: У 5-ти т. – Т. III. – К., 1978. – С. 189–299; 13. *Коломиец В.Т.* Происхождение общеславянских названий рыб. – К., 1983. – 157 с.; 14. *Булаховский Л.А.* На путях материалистического языкознания // Правда. – 1950. – 4 июня; 15. *Булаховский Л.А.* Введение в языкознание. – Ч. II. – М., 1953. – 178 с.; 16. *Булаховський Л.А.* Нариси з загального мовознавства. Вид. 2-е. – К., 1959. – 307 с.; 17. *Булаховский Л.А.* «Слово о полку Игореве» как памятник древнерусского языка (та ін. праці цього циклу) // Вибрані праці: У 5-ти т. – Т. III. – К., 1978. – С. 441–527.17.